

Κείμενα Παιδείας

Αρ. 3 (2022)

**Η θεσμοθέτηση της Εκπαίδευσης στα
Προεπαναστατικά και Επαναστατικά
Συνταγματικά Κείμενα.**

ΕΛΕΝΑ Δ ΤΑΤΣΙΟΥ

doi: [10.12681/keimena-paideias.27374](https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.27374)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΑΤΣΙΟΥ Ε. Δ. (2022). Η θεσμοθέτηση της Εκπαίδευσης στα Προεπαναστατικά και Επαναστατικά Συνταγματικά Κείμενα. *Κείμενα Παιδείας*, (3). <https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.27374>

Η θεσμοθέτηση της Εκπαίδευσης στα Προεπαναστατικά και Επαναστατικά Συνταγματικά Κείμενα.

Έλενα Τάτσιου

Διευθύντρια 2^{ου} Γυμνασίου Ξάνθης

Περίληψη

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός πέρα από την προφανή επίδραση που άσκησε στη γιγάντωση του αιτήματος της μόρφωσης των Ελλήνων, επηρέασε καταλυτικά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης και τη συνακόλουθη διαμόρφωση του Καταστατικού Χάρτη της Ελληνικής Πολιτείας. Ο θεσμός της εκπαίδευσης κατοχυρώνεται ως θεμελιώδες ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα για άνδρες και γυναίκες ήδη από το προεπαναστατικό Σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Βελεστινλή με διατύπωση αζεπέραστη ακόμα και για το σύγχρονο συνταγματικό δίκαιο. Αργότερα η εκπαίδευση ως υπέρτατο θεσμικό δικαίωμα εντοπίζεται στα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας με τη ρητή απαίτηση ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων και κορυφαίο την Ιόνιο Ακαδημία. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία η εκπαίδευση τελεί υπό την προστασία της εκτελεστικής εξουσίας ήδη από τις πρώιμες επαναστατικές διακηρύξεις όπως η Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου. Αν και παραδόξως απουσιάζει από το πρώτο Σύνταγμα της Εθνεγερσίας το δικαίωμα στην εκπαίδευση έλαβε, με λιτή διατύπωση, τη θέση του ανάμεσα στα βασικά ατομικά δικαιώματα τόσο στο Σύνταγμα του Άστρους (1823), όσο πολύ περισσότερο στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827). Με τα Συντάγματα του Αγώνα η Δημόσια Παιδεία τελεί υπό την φροντίδα του Κράτους, οι δε έλληνες αποκτούν το δικαίωμα της μόρφωσης, της ίδρυσης σχολείων και της επιλογής των διδασκάλων τους.

Abstract

The Modern Greek Enlightenment, in addition to the obvious effect it had on the extreme demand for the education of the Greeks, had a catalytic effect on the proclamation of the Greek Revolution and the consequent formation of the Charter of the Greek State. The institution of education is secured as a fundamental individual and social right for men and women since the pre-revolutionary Draft Constitution of Rigas Velesinlis. It seems to have an unsurpassed wording even for modern constitutional law. Later, education as a supreme institutional right is found in the Constitutions of the Ionian State with the explicit requirement of establishing educational institutions of all levels, such as the Ionian Academy which is at the top of the requirements. In Greek constitutional history, education has been under the protection of the executive body since early revolutionary declarations such as the Legal Order of East Hersos. Although paradoxically absent from the first Constitution of the National Uprising, the right to education took, in simple terms, its place among the basic individual rights both in the Constitution of Astros (1823) and much more in the Constitution of Troizina (1827). With the Constitutions of the Struggle, Public Education is under the care of the State, and the Greeks acquire the right to education, the establishment of schools and the choice of their teachers.

Λέξεις-κλειδιά: Συντάγματα του Αγώνα, Σύνταγμα, Ελληνική Επανάσταση, Εκπαίδευση, Συνταγματική Ιστορία, Ιστορία της Εκπαίδευσης

Key-words: Constitutions of the revolution period, Constitution, Greek Revolution of 1821, Education, Constitutional History, History of Education

1. Εισαγωγή

Αν και το κεφάλαιο της εκπαίδευσης του ελληνισμού κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας είναι ελκυστικό για τον μελετητή της νεότερης ιστορίας, εντούτοις η απαρχή της συνταγματικής κατοχύρωσής της δεν έχει διερευνηθεί στο βάθος που αξίζει σε ένα τόσο θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, συνδεδεμένο άρρηκτα με την υπόσταση του ίδιου του ατόμου, αλλά ταυτόχρονα και κοινωνικό. Πολύ περισσότερο αν αναλογιστούμε ότι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα το δικαίωμα στην εκπαίδευση και ακόμα περισσότερο η ύπαρξη ενός συνόλου θεμελιωδών και απαραβάτων νόμων, όπως είναι ένα Σύνταγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η κυρίαρχη πολιτειακή πραγματικότητα των ευρωπαϊκών κρατών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επαναστατημένη Ελλάδα είναι από τις πρωτοπόρες κρατικές οντότητες όπου η οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας καθορίζεται μέσω Συντάγματος. Μόλις οι Η.Π.Α., η Γαλλία, αλλά και τα βασίλεια της Δανίας, της Σουηδίας και των Κάτω Χωρών (Κιτρομηλίδης, 2004) διέθεταν την απαιτούμενη κατά τον Τσάτσο (1994) γραπτή Συντεταγμένη Δομή, απαραίτητη για την ύπαρξη πολιτικής ενότητας.

Ως θεσμός η Εκπαίδευση καλύπτει μια από τις βασικές ανάγκες ενός οργανωμένου κράτους για την παραγωγή και μετάδοση γνώσεων και αξιών στους πολίτες του (Στεριάδου, 1992). Ειδικά για τους επαναστατημένους Έλληνες το όραμα της εθνικής παιδείας συνδέθηκε άρρηκτα με τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης πολιτειακών θεσμών. Με τη μεταλαμπάδευση του Διαφωτισμού στον ελλαδικό χώρο σταδιακά δημιουργείται η ανάγκη διάπλωσης και προετοιμασίας του υποδουλωμένου έθνους για την Ανεξαρτησία. Έτσι η ελληνική παιδεία γίνεται η απελευθερωτική δύναμη κατά της αμάθειας και των αλυσίδων της σκλαβιάς (Μπαλούμη, 2010). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Δημαράς (1990) *οι Έλληνες οραματίζονται ένα ελεύθερο κράτος, με ένα εκπαιδευτικό σύστημα τριών βαθμίδων, όπου αγόρια και κορίτσια θα απολαμβάνουν τα αγαθά της παιδείας δωρεάν. Αγαθά συνταγματικά κατοχυρωμένα.*

2. Η συνταγματική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή και του Ανωνύμου της Ελληνικής Νομαρχίας

Τα πρώτα σπέρματα της συνταγματικής θεσμοθέτησης του δικαιώματος στη μόρφωση εντοπίζονται στο πολίτευμα του Ρήγα του Βελεστινλή, όπως διατυπώνεται στο καταστατικό κείμενό της υπό ίδρυσης «Ελληνική Δημοκρατίας». Τυπώθηκε σε φυλλάδιο το φθινόπωρο του 1797 μαζί με τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας και τη διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το φυλλάδιο έφερε τον τίτλο *Νέα Πολιτική Διοικήσεις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας*. Πρόκειται για ένα καταστατικό συνταγματικό σχέδιο βαθιά επηρεασμένο από τη Γαλλική

Επανάσταση η έκρηξη της οποίας ενέπνευσε τον Ρήγα για την εξέγερση των υπόδουλων Ελλήνων της Βαλκανικής.

Ο Καταστατικός Χάρτης του Ρήγα είναι σε μεγάλο βαθμό μετάφραση του Συντάγματος της Γαλλικής Δημοκρατίας του 1793 (Κιτρομηλίδης 2004), αλλά σαφέστερα περισσότερο ριζοσπαστικό (Κοντιάδης 2021). Ωστόσο, εντοπίζονται ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφορές, αφού ο Ρήγας προχώρησε σε καινοτόμες προσθήκες, αλλά και επεξηγηματικά σχόλια (Καραμπελόπουλος 2019) μέσω των οποίων φανερώνεται η ευρύτητα των εθνικών και ανθρωπιστικών αντιλήψεων του Ρήγα. Σε κάθε περίπτωση υπερβαίνει την αυτολεξεί απόδοση του γαλλικού συνταγματικού κειμένου καθιστώντας το πολίτευμα του Ρήγα «φιλελευθερώτερον, δημοκρατικώτερον και ανθρωπιστικώτερον» από το αντίστοιχο γαλλικό πολίτευμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σβώλος (1935).

Οι αντιλήψεις του σχετικά με το περί δικαίου αίσθημα είναι αξιοσημείωτα διαφορετικός. Για παράδειγμα το άρθρο 27 του Γαλλικού Συντάγματος του 1793 αναφέρει: *Que tout individu qui usurperait la souveraineté soit à l'instant mis à mort par les hommes libres*. Δηλαδή, όποιος σφετερίζεται τη λαϊκή κυριαρχία θα πρέπει να εκτελείται άμεσα χωρίς τη μεσολάβηση οποιασδήποτε μορφής ποινικής διαδικασίας. Απεναντίας στη σκέψη του Ρήγα και στο ταυτόριθμο άρθρο η Δικαιοσύνη αποφαινεται για οποιοδήποτε έγκλημα: *Κάθε άνθρωπος, οπού ήθελεν άρπάση την αύτοκρατορίαν, και την έξουσίαν τοῦ ἔθνους, εὐθὺς νὰ φυλακώνεται ἀπὸ τοὺς ἐλευθέρους ἄνδρας, νὰ κρίνεται, καὶ κατὰ τὸν νόμον νὰ παιδεύεται*.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον, παρουσιάζει η διαφοροποίηση του άρθρου 22 της Διακήρυξης του Ρήγα σχετικά με την εκπαίδευση σε αντιδιαστολή με το αντίστοιχο και ταυτόριθμο της Γαλλικής συνταγματικής επιταγής του 1793. Το γαλλικό συνταγματικό άρθρο είναι σαφέστερα πιο λιτό *L'instruction est le besoin de tous. La société doit favoriser de tout son pouvoir les progrès de la raison publique, et mettre l'instruction à la portée de tous les citoyens*. Σύμφωνα με τη γαλλική συνταγματική σκέψη η εκπαίδευση είναι ανάγκη όλων. Η δε κοινωνία, εν προκειμένω η Πολιτεία, θα πρέπει να κείται ευμενώς προς την εκπαίδευση εξασφαλίζοντας ελεύθερη πρόσβαση σε όλους του πολίτες.

Ο Ρήγας στο Σύνταγμά του όχι μόνο, επεξηγεί με διεξοδική ανάλυση τη θέση της εκπαίδευσης στο κράτος που οραματίζεται, αλλά ξεπερνά κατά πολύ το γαλλικό καταστατικό κείμενο του 1793. Το αντίστοιχο άρθρο αναφέρει σχετικά: *Όλοι χωρίς εξαιρέσιν ἔχουν χρέος νὰ ἡξεύρουν γράμματα. Ἡ Πατρίς ἔχει νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἄρσενικά καὶ θηλυκὰ παιδιά. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη. Νὰ ἐξηγοῦνται οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς, εἰς δὲ τὰς μεγάλας πόλεις νὰ παραδίδεται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα· ἡ δὲ ἑλληνικὴ νὰ εἶναι ἀπαραίτητος* (Ρήγας, 1994).

Για πρώτη φορά στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Ιστορία καθιερώνεται η υποχρεωτική εκπαίδευση και μάλιστα αγοριών και κοριτσιών, χωρίς καμία εξαίρεση. Η

συνταγματική απαίτηση σύμφωνα με την οποία οι πολίτες: αρσενικά και θηλυκά παιδιά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ρήγας οφείλουν να μάθουν γράμματα ξεπερνά κατά πολύ την αντίστοιχη γαλλική. Καμία παρερμηνεία δεν χωρά ως προς το ποιοι είναι οι φορείς του δικαιώματος να λάβουν εκπαίδευση εντός της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Όμως, το πολίτευμα του Ρήγα σε ό, τι αφορά την εκπαίδευση ξεπερνά την κρατούσα αντίληψη ότι πρόκειται για απλή προσαρμογή του ιακωβινικού συντάγματος του 1793 στο χώρο της Βαλκανικής. Απεναντίας θέτει τις βάσεις της δωρεάν εκπαίδευσης και της υποχρέωσης της Πολιτείας να την παρέχει. Λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της βαλκανικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι είναι αδύνατο να επιτευχθεί το όραμα του Ρήγα για υποχρεωτική εκπαίδευση χωρίς να δίδεται δωρεάν. Η οικονομική κατάσταση και η ανέχεια στο χώρο της Βαλκανικής καθιστούσαν αδύνατη στην πλειοψηφία των τοπικών κοινωνιών την εξασφάλιση των απαραίτητων υποδομών σε κτήρια, βιβλία, αλλά και προσωπικό. Για τον Ρήγα, ο οποίος εμφορείται από τις αρχές του Διαφωτισμού, ο όρος Πατρίς αποκλείει την εμπλοκή της Εκκλησίας στο εγχείρημα της εκπαίδευσης.

Ταυτόχρονα ο Ρήγας Φεραίος θέτει και τα πρώτα σπέρματα της Εκπαιδευτικής Πολιτικής που θα πρέπει να ακολουθήσει το Νεοελληνικό Κράτος. Με απαρχή το αξίωμα ότι μέσω της παιδείας θα επέλθει η αναγέννηση και η προκοπή του έθνους σκιαγραφείται αδρά η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Η συμβολή της παιδείας στην αναγέννηση του έθνους είναι ζωτικής σημασίας και πρόκειται για μια αρχή που αγγίζει τον πυρήνα του ελληνικού διαφωτισμού (Ροδίτου 2003).

Στη σκέψη του Ρήγα για να είναι ελεύθερο το Έθνος των Ελλήνων θα πρέπει να εντάξει στο πρόγραμμα σπουδών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης την αρχαία και βυζαντινή γραμματεία (ιστορικοί συγγραφείς). Δηλαδή σε ένα μόλις άρθρο της Χάρτας του Ρήγα προσδιορίζεται ένα σημαντικό τμήμα της διδασκαλίας των σχολείων περιλαμβάνοντας την ερμηνεία των κειμένων των αρχαίων ιστορικών συγγραφέων. Βέβαια, ειδικά στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η ερμηνεία των παλαιών ιστορικών συγγραφέων προϋποθέτει τη γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, πέραν της καθομιλουμένης ελληνικής η οποία ήταν απαραίτητη για τις ανάγκες της εκπαίδευσης και της καθημερινής επικοινωνίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί και ο σχεδιασμός για *τὰς μεγάλας πόλεις* να *παραδίδεται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα*. Η απαίτηση της γνώσης ξένων γλωσσών για τους μαθητές των σχολείων των μεγάλων πόλεων πιθανώς υποδηλώνει την ανάγκη ύπαρξης σχολείων ανώτερων βαθμίδων στις μεγάλες πόλεις. Δεδομένου ότι το δίκτυο σχολείων στον χώρο της Βαλκανικής ήταν εξαιρετικά περιορισμένο στα τέλη του 18^{ου}, αλλά και τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα (Tatsiou 2021) το πιθανότερο είναι πως υπονοεί ότι θα αναπτυχθεί ένας νέος τύπος σχολείων στις μεγαλουπόλεις διαφορετικός από το «Σχολείον των Ελληνικών Μαθημάτων» στα οποία δεν διδάσκονταν ξένες γλώσσες όπως η Γαλλική ή η Ιταλική (Λάμπας, 2003). Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ο αριθμός των δασκάλων οι

οποίοι γνώριζαν γαλλικά ή ιταλικά ήταν εξαιρετικά περιορισμένος και οι επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις δεν ευνοούσαν την εκμάθηση ξένων γλωσσών στις μικρές κοινωνίες οι οποίες ήταν αποκομμένες από τον ανανεωτικό αέρα του Διαφωτισμού θεωρώντας τους εαυτούς τους αναπόσπαστο κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Τζανίμης 1976).

Η συνταγματική πρόκληση του Ρήγα για την υποχρεωτική εκπαίδευση όλων, άρα και δωρεάν μιας και τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα θα ήταν αδύνατο να καταβάλλουν δίδακτρα, επηρεάζει όλα τα μετέπειτα συνταγματικά κείμενα. Πλέον σταθερή συνταγματική αρχή αποτελεί πως «*η Πολιτεία είναι κυρίως και πρωτίστως μέγα καθίδρυμα παιδείας*» (Τσάτσος 1994). «*Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας*» αναφέρει στο άρθρο 16 του ισχύοντος σήμερα Συντάγματος της Ελλάδος απηχώντας κατ' ουσίαν την αρχή του Συντάγματος του Ρήγα. Ίσως, όμως, η συνταγματική απαίτηση του Ρήγα είναι περισσότερο συντακτικά και πολιτικά ορθή, μιας και μιλά για «*τὰ ἀρσενικά καὶ θηλυκὰ παιδιά*», ενώ η σημερινή διατύπωση είναι σε ονομαστική πληθυντικού αριθμού και δυστυχώς μόνο στο αρσενικό γένος «*Όλοι οι Έλληνες*».

Ο Ρήγας ανήκει στην ξεχωριστή κατηγορία των ελαχίστων προσωπικοτήτων οι οποίοι με τις ιδέες τους επηρέασαν καθοριστικά όχι μόνο την ελληνική συνταγματική ιστορία, αλλά και την πολιτική σκέψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Κητρομηλίδης 2004). Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση άσκησης επιρροής του Συντάγματος του Ρήγα είναι η *Ελληνική Νομαρχία* του Ανωνύμου. Σ' αυτά τα δύο έργα εντοπίζονται οι απαρχές του ελληνικού συνταγματισμού (Σακελλαροπούλου, 2017). Το έργο εκδόθηκε το 1806 στην Ιταλία και αφιερώνεται ως επιτύμβιο του μεγάλου *καὶ ἀείμνηστου Έλληνος* του Ρήγα. Αποτελεί μία προσπάθεια να παρουσιαστεί ο συγγραφέας της Νομαρχίας ως συνεχιστής της συνταγματικής παράδοσης την οποία δημιουργεί ο Βελεστινλής.

Η μελέτη της Ελληνικής Νομαρχίας από τις πρώτες κιόλας γραμμές φανερώνει την αγωνιώδη προσπάθεια του ανωνύμου να διαπαιδαγωγήσει τους Έλληνες στην έννοια της ελευθερίας. Η δε παιδεία είναι το μέσο το οποίο θα συμβάλλει αποφασιστικά στην πραγμάτωση της ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Ο Ανώνυμος με έντονο ριζοσπαστισμό αποστρέφεται κάθε εκπαιδευτικό σχήμα το οποίο στηρίζεται σε παραδοσιακά σχολαστικά ιδεώδη και προκρίνει τη γνώση που στηρίζεται στην έλλογη πραγματικότητα (Κοντονή 1996). Επομένως, η εκπαίδευση αποτελεί για την Ελληνική Νομαρχία την συνταγματικά κατοχυρωμένη αναγκαιότητα για την αποφυγή της ξενοδουλείας.

Όσο και αν αποτελεί παραδοξότητα ένεκα των δυσκολιών και των ελλείψεων της εκπαίδευσης των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα κατά τον Ανώνυμο συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας παρατηρείται κινητικότητα στο χώρο των γραμμάτων. Σημειώνει χαρακτηριστικά : «*Τὰ σχολεῖα δὲν εἶναι πλέον ἔρημα ὡς καὶ πρότερον, ἀλλὰ τὸ καθὲν περιέχει πενήντα καὶ ἑκατὸν μαθητάς, οἵτινες ἀφοῦ ἀνέγνωσαν τὸν ἡδύτατον Ξενοφῶντα, τὸν νουνεχὴ Πλούταρχον καὶ τοὺς λοιποὺς ἱστορικοὺς φιλοσόφους τῶν προγόνων μας, ἐγνώρισαν τὸν*

βόρβορον τῆς τυραννίας καὶ κλαίουσι πικρῶς διὰ τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος μας».
(Ανώνυμος, 1806).

3. Η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης στα Επτανησιακά Συνταγματικά Κείμενα

Η πνευματική ανάπτυξη και κινητικότητα είναι εμφανής πιο έντονα στα Επτάνησα ειδικά μετά την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας. Πράγματι από την πρώτη γαλλική κατοχή (1797 – 1799) δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάταση των γραμμάτων, ειδικά στην Κέρκυρα. Ωστόσο η ίδρυση, η οργάνωση και η καλή λειτουργία των σχολείων των Ιονίων Νήσων ακόμα και ειδικών για την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας δεν συνοδεύτηκε από κανενός είδους συνταγματική θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης (Κουρκουμελής, 2002).

Απεναντίας απότοκος της κατάληψης των νησιών του Ιονίου από ρωσοτουρκικά στρατεύματα ήταν η ανεξαρτησία τους και η δημιουργία του πρώτου ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους (Μοσχονάς 1975) με ιδιαίτερο Σύνταγμα. Πρόκειται για την «Πολιτεία των Επτά Ενωμένων Νησιών». Όμως, τόσο το Σχέδιο Συντάγματος του 1799 από τον πρόεδρο της προσωρινής Γερουσίας Άγγελου Όριου όσο και του Συντάγματος της 21^{ης} Μαρτίου 1800, δεν εντοπίζεται καμία αναφορά στη εκπαίδευση. Η μόνη, ίσως, έμμεση αναφορά είναι στο θέμα της γλώσσας, εφόσον οι δικαστικές αποφάσεις θα πρέπει να είναι στην ελληνική γλώσσα. Η χρήση της ελληνικής στη Δικαιοσύνη προϋποθέτει έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό τα στελέχη του οποίου θα πρέπει να έχουν εκπαιδευτεί συστηματικά στην ελληνική γλώσσα.

Η ιδιαίτερη μνεία στην ελληνική γλώσσα, η οποία θα πρέπει να χρησιμοποιείται εντοπίζεται μόνο στο καταστατικό κείμενο του Όριου. Απεναντίας το Σύνταγμα του 1800(γνωστότερου ως Βυζαντινό καθώς συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη) με το οποίο καθιερώνεται η ομοσπονδιακή μορφή της Πολιτείας δεν γίνεται καμία αναφορά στη γλώσσα.

Έτσι στο 24^ο άρθρο του προσχεδίου συντάγματος του Όριου, “*Provisorio piano del Governo dell’ Isole ex Venete {liberate dai Francesi}, e dell’ordine da stabilirsi in esse di Angelo Orio 1779*”, [Προσωρινό Σχέδιο Διακυβέρνησης των πρώην Βενετικών Νήσων που ελευθερώθηκαν από τους Γάλλους, καθώς και η εντολή της εφαρμογής του σε αυτές] αναφέρει σχετικά:

Vigesimo Quattro: Tutti li Giudizi nelle rispettive Isole si renderanno, e faranno in lingua Greca, onde ogni Abbitante conosca li suoi affari.

[Εικοστό τέταρτο: Τα Δικαστήρια της κάθε Νήσου θα αποφαινούνται και θα γνωστοποιούν τις αποφάσεις τους στην Ελληνική γλώσσα, ώστε ο κάθε κάτοικος να είναι σε θέση να γνωρίζει τις υποθέσεις του].

Η πρώτη ουσιαστική αναφορά στην εκπαίδευση εντοπίζεται στο Σχέδιο Συντάγματος της 21^{ης} Οκτωβρίου 1801 το οποίο φέρει τον τίτλο “*Progetto Costituzionale Formato dalla Deputazione della Città, Borge e Contado: Dell’ issola di Corfù, Li 21 Ottobre 1801*”.

Αποτελεί ένα καταστατικό κείμενο συνταχθέν από την Έντιμη Αντιπροσωπεία της Πόλης, των Κωμοπόλεων και της Υπαίθρου της νήσου Κέρκυρας, το οποίο ουδέποτε ίσχυσε, αφού συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση της Γερουσίας, της Ρωσικής και Οθωμανικής Αυλής. Παρ' όλα αυτά έχει την αξία του καθώς πρώτη φορά εντοπίζεται σε επίσημο σχέδιο συντάγματος η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης. Ιδιαίτερα, μιας και πρόκειται για ένα αίτημα ερχόμενο από τη βάση των πολιτών και δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας διπλωματικής συμφωνίας όπως συνηθίζεται στη γενικότερη συνταγματική παράδοση της Επτανησιακής Πολιτείας. Αναφέρεται λοιπόν:

TRENTESIMO Il Consiglio aristocratico istituirà una pubblica scuola per gli alumni della Città, borghi e ville, cioè li tre quarti dai borghi e ville, e l' altro quarto dalla Città.

[ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ: Το αριστοκρατικό Συμβούλιο θα προχωρήσει στην ίδρυση ενός δημόσιου σχολείου για τους μαθητές της Πόλης, των προαστίων και των χωριών, στο οποίο τα τρία τέταρτα των μαθητών θα προέρχεται από τα προάστια και τα χωριά και το ένα τέταρτο από την Πόλη].

Αναντίρρητα χρησιμοποιούμενος τύπος γραφής δεν φανερώνει άρθρο συνταγματικής διάταξης υπό την έννοια ότι θα ήταν αναμενόμενη μια γενικότερη μνεία σχετικά με την ανάγκη της εκπαίδευσης και την υποχρέωση όλων των πολιτών να μάθουν γραφή κατ' αναλογία με τις γαλλικές συνταγματικές επιταγές. Εντούτοις για πρώτη φορά διατυπώνεται η απαίτηση ίδρυσης δημόσιου σχολείου με συγκεκριμένη αναλογία μαθητών δίδοντας έμφαση στο ποσοστό όσων προέρχονται εκτός από την πόλη της Κέρκυρας. Η σημαντικότητα της συνταγματικής δέσμευσης εγγυείται στο γεγονός ότι το εν λόγω άρθρο αποτελεί μια θεμελιώδη διάταξη η οποία ανήκει στο μη αναθεωρήσιμο τμήμα των διατάξεων. Συγκεκριμένα το 31^ο άρθρο αναφέρει: *TRENTESIMOPRIMO. Il Consiglio aristocratico portà modificare, aggiungere o togliere alcuni degli articoli della presente Costituzione; ma non è autorizzato di modificare, togliere o aggiungere in niuna parte agli articoli, 1o, 2o, 13o, 18o, 22o e 30o.*

[ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ. Το αριστοκρατικό Συμβούλιο θα μπορεί να τροποποιεί, να προσθέτει ή να αίρει κάποια από τα άρθρα του παρόντος Συντάγματος, αλλά δεν είναι εξουσιοδοτημένο να τροποποιεί, να αίρει ή να προσθέτει κάτι, σε κανένα από τα συστατικά μέρη των άρθρων 1, 2, 12, 13, 18, 22 και 30].

Το τριακοστό πρώτο άρθρο καθορίζει ποιος είναι ο «σκληρός πυρήνας» του Σχεδίου Συντάγματος της 21^{ης} Οκτωβρίου του 1801 και μέσα σε αυτό εντάσσεται και το άρθρο σχετικά με την εκπαίδευση, δηλαδή την ίδρυση σχολείου. Η ανάγκη της δημόσιας εκπαίδευσης περιχαράκωνεται και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε δεν μπορεί να αλλάξει καθόλου η σχετική διατύπωσή του. Δηλαδή το λεκτικό, αλλά και το κανονιστικό φορτίο του άρθρου 39 πρέπει να παραμείνει αλώβητο από οποιαδήποτε απόπειρα αναθεώρησής του από το Αριστοκρατικό Συμβούλιο. Γεγονός το οποίο υποδηλώνει την αναγκαιότητα της ίδρυσης και λειτουργίας ενός δημόσιου σχολείου, τουλάχιστον, για τους μαθητές της Κέρκυρας.

Η καταστατική πολιτειακή απαίτηση για εκπαίδευση και μάλιστα δημόσια εντείνεται στο Σύνταγμα του 1803. Ήδη από την εισηγητική έκθεση γίνεται αναφορά στην ανάγκη θεμελίωσης της Δημόσιας Εκπαίδευσης ώστε να καταπολεμηθεί η αμάθεια. *Rapporto della Commissione Conferente Al Corpo Legislativo Sopra La Costituzione {dell' anno 1803}: (...)19. Che fondati così, definiti e distinti, i tre Poteri: gettate le basi della Pubblical Istruzione: chiusa ogni via all'ignoranza, appoggio della tirannide, della feudalità, edella mediocrità orgogliosa*

[Εισηγήση της Συντακτικής Επιτροπής προς το Νομοθετικό Σώμα σχετικά με το Σύνταγμα {του έτους 1803}: (...) 19. Αφού λοιπόν συγκροτηθούν, οροθετηθούν και διαχωριστούν οι τρεις Εξουσίες, θα πρέπει να θεμελιωθεί η Δημόσια Εκπαίδευση αποκλείοντας έτσι οποιαδήποτε δίοδο στην αμάθεια: στήριγμα της τυραννίας, της φεουδαρχίας και της επηρμένης μετριότητας].

Για τους συντάκτες της εισήγησης απαιδευτοί λαοί δεν πρόκειται να ευτυχίσουν να οικοδομήσουν μια ευνομούμενη και συμμετοχική πολιτεία, αλλά μια τυραννική και αυταρχική. Χωρίς εκπαίδευση είναι αδύνατο να ελεγχθούν οι τρεις εξουσίες και οι πολίτες χάνουν τη δυνατότητα της ουσιαστικής συμμετοχής στα κοινά. Ίσως γι' αυτό το Σύνταγμα του 1803 επιτάσσει σε όσους έχουν δικαίωμα συμμετοχής στις αρχαιρεσίες της Πολιτείας να είναι «ευπαίδευτα» άτομα.

Onobili attività e costituzionali (οι ενεργοί και συνταγματικοί ευγενείς) του άρθρου 6, του Συντάγματος του 1803, δηλαδή όσοι ήταν κάτοχοι οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών ιδιοτήτων, όφειλαν μεταξύ άλλων να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση σε μία από τις δύο γλώσσες που χρησιμοποιεί η Κυβέρνηση.

6. Di avere sempre condotto una vita civile, e saper leggere e scrivere in una delle lingue usate dal Governo.

[6. Να διάγουν πάντα ευπόληπτο βίο και να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση σε μία από τις δύο γλώσσες που χρησιμοποιεί η Κυβέρνηση]

Άρα για να εγγραφεί ένας ευγενής στο Επιχώριο Μητρώο Ενεργών Πολιτών μιας νήσου ήταν υποχρεωμένος να μπορεί να γράφει και να γνωρίζει να διαβάζει σε μια από τις δύο επίσημες γλώσσες της Πολιτείας των Επτανήσων. Μόνο ένας εγγράμματος της ελληνικής ή της ιταλικής γλώσσας μπορούσε να ασκεί το πολιτικό δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Η εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης, έστω και για μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη προϋποθέτει κάτι περισσότερο από αλφαβητάρια, αναγνωστικά και προφορά γραμμάτων. Απαιτεί τη διδασκαλία σε ένα περιβάλλον το οποίο προάγει τη μάθηση θέτοντας σταθερούς στόχους επίτευξης σε ένα ορισμένο χρονικό εύρος. Δηλαδή απαιτεί σχολείο.

Με το Σύνταγμα της 23^{ης} Νοεμβρίου/ 5 Δεκεμβρίου 1803 κυρίως με τα άρθρα 73 (παρ. 5, 6) και 113 θεσμοθετείται η Δημόσια Εκπαίδευση καθιερώνοντας την πρωτοβάθμια εκπαίδευση σε όλες τις νήσους και ιδρύοντας ένα δευτεροβάθμιο σχολείο για την περεταίρω εκπαίδευση στις επιστήμες, τα γράμματα και την ναυτική τέχνη με έδρα την Κεφαλονιά. Το

εθνικό Γυμνάσιο, όπως αποκαλείται, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την μετέπειτα Ιόνιο Ακαδημία, καθώς η θεσμοθέτηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης καθορίζεται με την παράγραφο 6 του ιδίου άρθρου. Το εν λόγω εδάφιο αναφέρει ρητά την ίδρυση και λειτουργία Δημόσιων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων τόσο για τις ελευθέριας όσο και τις χειρωνακτικές τέχνες.

Il Corpo Legislativo, dietro le suddette forme ed iniziative, decreta:

[...]

5 L'istituzione, il mantenimento, e il miglioramento della Istruzione Pubblica, base della quale debbono essere scuole elementari in cadauna delle Isole e centro un Ginnasio nazionale di scienze, lettere, e nautica, stabilito nell' Isola di Cefalonia.

6. La fondazione, o conservazione e miglioramento dei Pubblici Stabilimenti di Arti liberali e meccaniche, e massime di agricoltura, e commercio.

[Το Νομοθετικό Σώμα, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες διαδικασίες και εισηγήσεις θεσπίζει: ...

5 τη θεσμοθέτηση, τη διατήρηση και τη βελτίωση της Δημόσιας Εκπαίδευσης, η βάση της οποίας θα είναι τα πρωτοβάθμια σχολεία της κάθε Νήσου και κέντρο της ένα εθνικό Γυμνάσιο των επιστημών, των γραμμάτων και της ναυτικής τέχνης εγκατεστημένο στη Νήσο της Κεφαλλονιάς,

6 την edραίωση ή τη συντήρηση και βελτίωση των Δημόσιων Ιδρυμάτων ελευθέριας και χειρωνακτικών Τεχνών, καθώς και των βασικών αρχών της γεωργίας και του εμπορίου].

Σύμφωνα με το άρθρο 113 η εκπαίδευση, όπως επίσης η δημόσια παιδεία, αλλά και τα επιστημονικά ιδρύματα ελέγχονται από την εκτελεστική εξουσία, η οποία ασκείται από την Γερουσία. Δηλαδή η εκπαίδευση στα πλαίσια της Ιονίου Πολιτείας ασκείται κατά τρόπο συγκεντρωτικό από την κυβέρνηση σε αντίθεση με το καθεστώς διοίκησης στον υπόδουλο ελληνισμό όπου κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτιζαν οι τοπικές κοινότητες και το Πατριαρχείο (Tatsiou 2021).

Συγκεκριμένα το άρθρο 113 αναφέρει.

Il culto, l'istruzione, e l'educazione pubblica, gli stabilimenti utili di scienze, lettere, ed arti; il commercio, la navigazione, sono sotto l'immediata autorità e protezione del Senato.

[Η θρησκευτική λατρεία, η εκπαίδευση, η δημόσια παιδεία, τα επιστημονικά φιλολογικά και καλλιτεχνικά κοινωφελή ιδρύματα, το εμπόριο και η ναυσιπλοΐα τελούν υπό την άμεση επιτροπή και προστασία της Γερουσίας.]

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του Συντάγματος του 1803 σχετικά με την θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης θα πρέπει να αναφέρουμε δύο ακόμα άρθρα από τις γενικές διατάξεις. Πρόκειται για τα άρθρα 198 και 211. Στο πρώτο ορίζεται ότι από το έτος 1810 και μετά θα πρέπει να υπάρχει ενιαίο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε όλη την Ιόνιο Πολιτεία.

Nell' anno 1810, vi ha nella Repubblica uniformità di leggi, e di regolamenti d'istruzione elementare.

Vi sono, ove occorrono, alcuni regolamenti Municipali, particolari a cadauna Isola.

[Από το 1810, οι νόμοι και οι κανονισμοί, που ρυθμίζουν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Πολιτείας, θα έχουν ενιαίο χαρακτήρα.

Όπου κριθεί απαραίτητο, τίθενται σε ισχύ κάποιοι επί μέρους Κοινοτικοί κανονισμοί για κάθε Νήσο.]

Πλέον ορίζεται ένα χρονικό διάστημα 7 ετών εντός του οποίου οφείλει να πραγματοποιηθεί η ομοιογένεια των νόμων και των κανονισμών της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Θα μπορούσε να λεχθεί πως το ενδιαφέρον για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και εν γένει το δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά έντονο από την στιγμή που την ημέρα κατάθεσης του Σχεδίου του Συντάγματος του 1803 προστέθηκαν δύο ακόμα άρθρα στο πρώτο εκ των οποίων αναφέρει ρητά ότι θα πρέπει να διαφυλαχθεί ο θεσμός της πρωτοβάθμιας και κεντρικής Δημόσιας Εκπαίδευσης: *Serbata l'istituzione della Pubblica Istruzione elementare, e centrale.*

Επίσης, με το άρθρο 211 διευθετούνται θέματα, όπου το Νεοελληνικό Κράτος επίλυσε μόλις το 1976. Αφορά το γλωσσικού ζήτημα και τις εμφανείς προεκτάσεις του στην εκπαίδευση.

Dall'anno 1810, veruno può essere eletto per la prima volta Funzionario Pubblico, se non sappia leggere e scrivere, nella lingua Nazionale Greca volgare. Questa lingua, dall'anno 1820, sarà esclusivamente usata in tutti gli atti pubblici.

[Από το 1810 κανείς δεν θα μπορεί να εκλεγεί για πρώτη φορά σε Δημόσιο Αξίωμα, εάν δεν γνωρίζει να διαβάσει και να γράφει την κοινή Ελληνική γλώσσα του Έθνους. Από το 1820, αυτή η γλώσσα θα χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε όλες τις δημόσιες πράξεις.]

Η υποχρέωση της γνώσης της κοινής Ελληνικής γλώσσας για όσους έχουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι και άρα θα μπορούν να καταλάβουν δημόσιο αξίωμα της Ιονίου Πολιτείας είναι καταλυτικό για δύο λόγους. Πρώτον θα πρέπει να έχει εκπαιδευτεί στη γραφή και την ανάγνωση όχι της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, αλλά της καθομιλουμένης ελληνικής. Η εκπαίδευση στη γραφή και την ανάγνωση προϋποθέτει την ύπαρξη πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπου το εκπαιδευτικό πρόγραμμα θεμελιώνεται στη δημόδη ελληνική γλώσσα.

Επίσης, σε πολιτειακό επίπεδο και πάντα στα πλαίσια του κρατικού μορφώματος της Ιονίου Πολιτείας, λύνεται το γλωσσικό που ταλάνισε το Νεοελληνικό Κράτος και δεν τόλμησε να αγγίξει ούτε ο Ελ. Βενιζέλος κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911. Από το 1820 η επίσημη γλώσσα της Ιονίου Πολιτείας θα ήταν αποκλειστικά η κοινή Ελληνική σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1803.

Τέλος, με την επιβολή της αποκλειστικής προστασίας της Μεγάλης Βρετανίας χάρη στη συνθήκη των Παρισίων (17/11/1815), τα Ιόνια Νησιά αποτελούν κράτος με την

επωνυμία «Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων. Ο πρώτος Αρμοστής των Ιονίων Νήσων στρατηγός Th. Maitland επέβαλε Σύνταγμα, σχεδιασμένο από τον ίδιο. Πρόκειται για ένα σύνταγμα το οποίο έδιδε όλες τις εξουσίες στον αρμοστή, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος της αρνησικυρίας, ενώ σε κάθε νησί αναγνωριζόταν τοπική κυβέρνηση με επικεφαλής τον Έπαρχο. Ψηφίστηκε στις 2 Μαΐου 1817, επικυρώθηκε από τον Γεώργιο Γ΄ Βασιλιά της Μεγάλης Βρετανίας και Ιρλανδίας στις 26 Αυγούστου 1817 και λειτούργησε με μικρές τροποποιήσεις έως την Ένωση της Επτανήσου με τον Ελληνικό Κράτος.

Με το άρθρο 23 του Συντάγματος, το 1817 επιβάλλεται η λήψη μέτρων αρχικά για την ίδρυση στοιχειωδών σχολείων, για τα οποία ήταν αρμόδια η επαρχιακή διοίκηση. Στη συνέχεια προβλέπεται η δημιουργία Ακαδημίας για τα διάφορα είδη των Επιστημών, της Φιλολογίας και των Καλών Τεχνών. Η σημαντικότητα του άρθρου 23 έγκειται στο γεγονός ότι μόλις 7 χρόνια αργότερα ιδρύεται στην Κέρκυρα, η Ιόνιος Ακαδημία το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο.

Article 23rd

The public instruction of youth being one of the most important points, connected with the prosperity and happiness of any state, and it being of the utmost importance, both to the morals and religion of the country, that its pastors in particular should receive a liberal and adequate education, it is hereby declared to be a primary duty immediately after the meeting of parliament, subsequent to the ratification of this constitutional chart by His Majesty the protecting sovereign, that measures should be adopted by the parliament for the institution, in the first place of primary schools, and subsequently for the establishment of a college for the different branches of science, of literature, and of the fine arts.

[Άρθρο 23

Επειδή η Δημόσια Εκπαίδευση αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά σημεία, συνδεδεμένη με την ευημερία και την ευτυχία κάθε κράτους και είναι μέγιστης σημασίας εξίσου για την ηθική και τη θρησκεία της χώρας, ώστε οι Ιερείς ιδιαίτερα να πρέπει να λάθουν ελεύθερη και προσήκουσα αγωγή, δηλώνεται ότι έπειτα από τη συνέλευση του Κοινοβουλίου μετά από την επικύρωση του Συντάγματος από τον Μεγαλειότατο Προστάτη Βασιλέα, είναι πρωτεύον καθήκον η υιοθέτηση μέτρων για την εγκαθίδρυση αρχικά Προπαιδευτικών Σχολείων, και στη συνέχεια την ίδρυση Πανεπιστημίου για τους διαφορετικούς κλάδους των επιστημών, της φιλολογίας και των τεχνών.]

Με το Σύνταγμα του 1817 αναγνωρίζεται η σημασία της εκπαίδευσης και μάλιστα της δημόσιας για την ευημερία και την ευτυχία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων. Μάλιστα με το άρθρο 23 χαράσσεται η γενική εκπαιδευτική πολιτική η οποία πρέπει να ακολουθηθεί με την ίδρυση τόσο σχολείων όσο και Πανεπιστημίου. Ο όρος primary schools δεν θα πρέπει να μας παρασύρει στην αυτολεξεί απόδοση του ως πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στις αρχές του 1817 και σαφέστατα πριν από παρουσίαση του Συντάγματος Maitland τον Μάιο του ίδιου έτους δημοσιεύεται το υπόμνημα *Stato Politico delle Isole Ionie scritto in*

Londra (περί της πολιτικής κατάστασης των Ιονίων Νήσων), του Ούγκου Φώσκολου, ιταλικής καταγωγής ζακυνθινού ποιητή, σημαντικού λόγιου ο οποίος από το 1816 οπότε και είχε μετοικήσει στην Αγγλία, απολάμβανε την εμπιστοσύνη και την ευαρέσκειά των φιλελεύθερων κύκλων του Λονδίνου, συμπεριλαμβανομένου του Λόρδου Fox, αλλά και των επίλεκτων του κόμματος των Whigs (Δεβιάζης, 1890). Το υπόμνημα άσκησε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση του πολιτειακού καθεστώτος των Επτανήσων για περισσότερο από μια πεντηκονταετία (Νικηφόρου 2008) και σαφέστατα στον Maitland. Στην ενότητα σχετικά με την εκπαίδευση (Sezione Quarta: Dell' Istruzione) αναφέρει χαρακτηριστικά: *che vi sieno anche delle scuole primitive, e normali, ove i giovani s'apparecchino agli studj, innanzi d'intraprenderli nell'Università.*

[είναι απολύτως απαραίτητο να υπάρξουν πρωτοβάθμια σχολεία, καθώς και Γυμνάσια όπου οι νέοι θα προετοιμάζονται για τις μετέπειτα σπουδές τους στα Πανεπιστήμια.]

Κατά τον Φώσκολο τα Γυμνάσια θα έπρεπε να ιδρυθούν σε όλες τις Νήσους. Η φοίτηση να αφορά όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά από την ηλικία των 8 έως των 18, όπου θα διδάσκονται στα ελληνικά, ιταλικά και λατινικά και θα τελούν υπό την εποπτεία μιας Δημοτικής Επιχωρίας. Η εισαγωγή στο πανεπιστήμιο γίνεται κατόπιν εισαγωγικών εξετάσεων, η έδρα του οποίου πρότεινε να είναι η Ιθάκη. Πράγματι ο λόρδος Guilford αρχικά προσπάθησε να ιδρύσει την Ιόνιο Ακαδημία στην Ιθάκη (Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη 1997), ενώ ο Maitland στο Σύνταγμα του 1817 ανέθεσε τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες διαχείρισης της Δημόσιας Εκπαίδευσης στις επαρχιακές διοικήσεις.

SECTION 3

MODE OF PROCEEDING AND POWER

Article 9

The function of the municipal administration in each island shall be classed under the following heads; viz.

1st. Agriculture, Public Instruction, and all objects of National Industry.

[ΤΜΗΜΑ Γ΄

Εξουσίες των Τοπικών Διοικήσεων και πως ενεργούνται

Άρθρο 9^ο

Τα καθήκοντα της επαρχιακής διαχείρισης κάθε νήσου διακρίνονται εφ' εξής:

α΄. Τα της Γεωργίας, Δημόσιας Εκπαίδευσης και όλα τα είδη της Εθνικής Βιομηχανίας.]

Σαφέστατα και οι καταστατικές ρυθμίσεις της Ιονίου Πολιτείας στερούνται αρκετές από τις ιδιότητες ενός «κλασικού» συντάγματος υπό την έννοια ότι πρόκειται για συνταγματικές επιταγές οι οποίες έρχονται είτε από «πάνω» είτε από «έξω» σε σχέση με την κοινωνία της Επτανήσου. Αναντίρρητα κανένα από τα Συντάγματα τα οποία μελετήσαμε δεν αποτελούν προϊόντα κάποιου επαναστατικού κινήματος (Μανιτάκης 2008) ωστόσο δεν

χάνουν την αξία τους. Πρόκειται για συνταγματικά κείμενα που παρά την πολιτειακή ιδιαιτερότητά τους κρίνονται σημαντικά στο πλαίσιο της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Ειδικά σε ό,τι αφορά τη θεσμοθέτηση της Δημόσιας Εκπαίδευσης, η οποία δεν σχετίζεται άμεσα με την πολιτική κυριαρχία του κρατικού μορφώματος που δημιουργείται, εντοπίζονται σημαντικές συνταγματικές παρεμβάσεις της αστικής τάξης για τη συνταγματική κατοχύρωση της ανάπτυξης των αναγκαίων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ήδη από το Σύνταγμα του 1803 αναγνωρίζεται η ελληνική γλώσσα ως η επίσημη γλώσσα του Κράτους των Ιονίων Νήσων. Κυρίως όμως η ελληνική παιδεία και γλώσσα αποτελούν τα πρώτα και πλέον καθοριστικά στοιχεία της συνταγματικής πολιτείας ασκώντας αναμφίβολα επίδραση και στα ελληνικά προεπαναστατικά συνταγματικά κείμενα.

4. Επαναστατικά Συνταγματικά Κείμενα

Με την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 στις εξεγερμένες περιοχές καταλύονται οι Αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκ των πραγμάτων δημιουργείται η ανάγκη εγκαθίδρυσης κάποιας μορφής κρατικής οντότητας με δομημένη πολιτειακή και ιεραρχημένη διοικητική οργάνωση. Έτσι συγκροτούνται τα πρώτα τοπικά πολιτεύματα ως απότοκος διεργασιών τοπικών συνελεύσεων προκρίτων και ανώτερων κληρικών (Αλιβιζάτος 1981).

Από τα πρώτα τοπικά πολιτεύματα μόνο η Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας αναθέτει αρμοδιότητες σε ανώτατο πολιτειακό όργανό της για την ίδρυση και λειτουργία σχολείων εντός των διοικητικών ορίων της. Η προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας για την δημιουργία αλληλοδιδασκτικού σχολείου στην Τρίπολη και η διακήρυξη της ότι η λειτουργία σχολείων αποτελεί όχι μόνο προτεραιότητα, αλλά και υποχρέωση της Διοίκησης (Αντωνίου 2002) αποτελούν σημαντικές πηγές για τις προθέσεις των επαναστατημένων Ελλήνων, όμως δεν αποτελεί θεμελιώδη νόμο με αυξημένη τυπική ισχύ τέτοια ώστε να πρέπει να συμφωνούν μ' αυτόν όλοι οι νόμοι σχετικά με την εκπαίδευση. Ούτε στο καταστατικό ιδρυτικό κείμενο του Οργανισμού της Πελοποννησιακής Γερουσίας εντοπίζεται καμία μνεία σχετικά με την εκπαίδευση.

Ο Όργανισμός του Άρειου Πάγου, Γερουσίας της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος ή η Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου (Σάλωνα, Νοεμβρίου 1821) στο άρθρο 24 του δεύτερου τμήματός του αναφέρει σχετικά:

ΚΔ' - Ο Άρειος Πάγος όφείλει νά φροντίζη περί Σχολείων, Όρφανοτροφείων, Νοσοκομείων είς τας πόλεις νά συστηθῶσι, τῶν όποίων ὅλων ἔχει τήν επίσκεψιν. Όμοίως νά φροντίζη καί περί πάντων ὅσα ἀφορῶσι τήν ήθικήν τοῦ ἔθνους βελτίωσιν, καί τήν ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβολήν τῆς γεωργίας, καί ἄλλων τεχνῶν ἀναγκαίων.

Συνεπώς ο Άρειος Πάγος, το κορυφαίο πολιτειακό όργανο της Ανατολικής Χέρσου, επιφορτισμένο με εκτελεστικές, νομοθετικές και δικαστικές αρμοδιότητες (Βελώνη 2012)

είναι μεταξύ άλλων εντεταλμένο για την ίδρυση και λειτουργία των Σχολείων. Επιπρόσθετα παρατηρούμε ότι η σχολική εκπαίδευση εντάσσεται σε ένα άρθρο με ιδιαίτερο κοινωνικό χαρακτήρα όπου αφενός υπάγεται μαζί με τα Νοσοκομεία και τα Ορφανοτροφεία, αφετέρου δε σχετίζεται με την ευρύτερη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της επικράτειας. Συνεπώς μπορεί να θεωρηθεί ότι για τους συντάκτες του Οργανισμού η εκπαίδευση αποτελεί μέρος της κοινωνικής πρόνοιας (Μαυροσκούφης 2003), χωρίς, βέβαια να θεωρείται ταυτόχρονα ως ατομικό δικαίωμα, τουλάχιστον με τα χαρακτηριστικά που ορίζει ο Ρήγας Βελεστινλής.

Εύλογα γεννάται το ερώτημα γιατί εντοπίζεται μόνο στο συνταγματικό κείμενο της Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης και όχι στα υπόλοιπα. Ο Όργανισμός του Άρειου Πάγου είναι εξαιρετικά ιδιότυπο συνταγματικό κείμενο συγκρινόμενο με τα υπόλοιπα επαναστατικά τοπικά πολιτεύματα της περιόδου με στόχους ανώτερους από τους προφανείς, δηλαδή τη συγκρότηση αυτοτελούς πολιτικής αρχής. Τα τοπικά πολιτεύματα αποτελούν καταστατικά κείμενα με στόχευση τη δημιουργία μιας ενιαίας πολιτικής αρχής, ώστε να συντονιστούν οι στρατιωτικές και οι διοικητικές αρχές των επαναστατημένων περιοχών στα πλαίσια των πολεμικών επιχειρήσεων (Κοντιάδης 2021). Ωστόσο η μελέτη τους φανερώνει πως είναι κείμενα ημιτελή ως προς τη μορφή της οργάνωσης του κράτους, τον τρόπο διοίκησής του, αλλά και ποιοι θα ασκούσαν τη διακυβέρνηση και με ποιές διαδικασίες θα επιλέγονταν (Αλιβιζάτος 1981). Μπορεί στα τοπικά πολιτεύματα να απηχούνται οι ιδέες του πρώιμου ελληνικού συνταγματισμού, όπως για παράδειγμα η υπαγωγή των ενόπλων δυνάμεων στον έλεγχο της πολιτικής ηγεσίας (Brewer 2020), αλλά ήταν ομιχλώδεις πως θα συγκροτούνταν το εκλογικό σώμα επιλογής της ηγεσίας.

Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, συντάκτης της οποίας θεωρείται ο Θ. Νέγρης (Βελώνη 2012). Πρόκειται για ένα κείμενο το οποίο έχει χαρακτηριστεί από τη σύγχρονη συνταγματική έρευνα ως πομπώδες και φλύαρο (Κοντιάδης 2021). Αλλά και σύγχρονοι του Νέγρη, όπως ο Χαρ. Τρικούπης (1860) χαρακτηρίζουν το καταστατικό κείμενο ως «*πολιτικὸν πανδέκτην, ἂν ὅχι καὶ πολιτικὸν κυκεῶνα*», ενώ ο Φιλήμων (1859) «*Βαβυλωνίαν νομοθετικῆς πυργοποιίας τοῦ Νέγρου*». Σ' αυτό το ιδιόρρυθμο πολίτευμα εντοπίζεται η πρώτη συνταγματική αναφορά θεσμοθέτησης της εκπαίδευσης. Στόχος του Νέγρη ήταν να παρουσιάσει ένα συνταγματικό κείμενο που ξεπερνά τα τοπικά όρια της Ανατολικής Χέρσου και προσπαθεί να προκαταβάλει τις αποφάσεις τις επερχόμενης Εθνοσυνέλευσης με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της εισαγωγής της συνταγματικής μοναρχίας. Στο Κεφάλαιο Γ' δηλώνεται ότι η Εθνική Βουλή *είναι ὁ τοποτηρητὴς τοῦ ἐσομένου Βασιλέως, τὸν ὁποῖον ἡ Ἑλλὰς ἔχει νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν Εὐρώπην*, αλλά και δὲν δύναται νὰ εἰσβάλῃ στρατεύματα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Χέρσον Ἑλλάδα (Τμήμα Β', κεφ. Πρώτον, ΙΓ'). Πρόκειται για ρυθμίσεις οι οποίες ξεπερνούν

κατά πολύ τα όρια ενός τοπικού πολιτεύματος και προσπαθεί απεγνωσμένα να αποτελέσει καταστατικό κείμενο πρότυπο για το επικείμενο πρώτο Σύνταγμα της Ελλάδας. Σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε και τις αναφορές όλων των ιδρυμάτων με κοινωνικό χαρακτήρα όπως είναι τα σχολεία, τα νοσοκομεία και τα ορφανοτροφεία.

Από την άλλη πλευρά αποτελεί παράδοξο ότι αν και ο Νέγρης συμμετέχει μαζί με τον Μαυροκορδάτο και τον Vincenzo Gallina στην κατάρτιση του πρώτου Συντάγματος δεν υπάρχει σ' αυτό καμία απολύτως αναφορά στην εκπαίδευση. Το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα, φέρει τον τίτλο *Προσωρινόν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος* ψηφίσθηκε από την Α' Εθνική Συνέλευση στην Επιδάυρο την 1^η Ιανουαρίου του 1822. Είναι γνωστό και ως Σύνταγμα της Επιδάυρου και παρά το γεγονός ότι απαρτίζεται από 110 άρθρα σε κανένα από αυτά δεν υπάρχει καμία αναφορά στην εκπαίδευση. Είναι πράγματι αντιφατικό, αν αναλογιστούμε ότι το κείμενο του πρώτου Ελληνικού Συντάγματος βασίζεται στα γαλλικά Συντάγματα του 1793 και 1795 (Κοντιάδης 2021) όπου υπάρχουν σαφείς αναφορές στην εκπαίδευση. Επίσης, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι τα περισσότερα μέλη της δωδεκαμελούς Επιτροπής σύνταξης του πλήρους σχεδίου του Συντάγματος, όπως π.χ. Γ. Αινιάν, Δρ. Μανσόλας, Ι. Κωλέττης, Αν. Πολυζωίδης κ.α. διέθεταν εξαιρετικά υψηλή μόρφωση όσο και την αναγκαία πολιτική εμπειρία.

Αυστηρή κριτική για το θέμα ασκεί και ο Αδαμάντιος Κοραής, στηλιτεύοντας την οργάνωση των εξουσιών και κατακεραυνώνοντας την θέσπιση οκτώ γραμματειών (υπουργείων) στην ερημωμένη Ελλάδα, η οποία είχε πρωτίστως ανάγκη από γεωργούς παρά από πολιτικούς αρχηγούς. Πρεσβεύει *πως θα έπρεπε να διαθέτει το πολύ τέσσερεις γραμματείας, επικεφαλής τους Λειτουργούς του κράτους και κορυφαίο τον Λειτουργόν τῆς Δημοσίου Παιδείας. Στη σκέψη του Κοραή ο Λειτουργός της Δημόσιας Παιδείας είναι ο πλέον σημαντικός υπουργός του Νεοελληνικού Κράτους αφού εἶναι ὁ πλέον ἀξιόλογος Λειτουργός τῆς πολιτείας, εἶναι ὁ ἀληθινὸς Πατὴρ καὶ σωτὴρ τοῦ ἔθνους* (Βολίδης 1933).

Ο Δημαράς (1976) θεωρεί ότι δεν πρόκειται για τυχαία παράλειψη η μη αναφορά στην εκπαίδευση, εφόσον ήταν σε γνώση των συντακτών του Συντάγματος της Επιδάυρου τα κυριότερα συνταγματικά κείμενα όπως τα γαλλικά του 1791 και 1793, το ισπανικό του 1812, το σικελικό του 1821, αλλά και τα συντάγματα του Ρήγα (1798) και των Επτανησίων (1817). Όμως, και το πρώτο σύνταγμα (1800) της Πολιτείας των Ιονίων Νήσων, το αποκαλούμενο και Βυζαντινό δεν έχει καμία αναφορά στην εκπαίδευση.

Σαφέστατα και οι πρώτες αναφορές στα ελληνικά Συντάγματα του 1823 και 1827 αντικατοπτρίζουν σε πολύ μικρό βαθμό τη θεώρηση Δημαρά (1976) ότι οι αδικημένες τάξεις βλέπουν την εκπαίδευση ως το μοναδικό μέσο για να βγουν από την κοινωνική – οικονομική μιζέρια, όμως είναι εξαιρετικά αυστηρή η θέση του σκόπιμου εξοβελισμού της εκπαίδευσης από τα 110 άρθρα του Συντάγματος της Επιδάυρου. Μόλις δύο μήνες αργότερα και συγκεκριμένα την 27^η Φεβρουαρίου 1822 δημοσιοποιείται ο Οργανισμός της Προσωρινής

Διοικήσεως της Ελλάδος με τίτλο: *Περικοπή ἐκ τοῦ Σχεδίου τοῦ Γενικοῦ Μηχανικοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ελλάδος, ἀφορῶσα τὸ Μινιστέριον τῶν Ἑσωτερικῶν*. Στην ενότητα: *Περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Μινίστρου τῶν Ἑσωτερικῶν*, ὅπου περιγράφονται οι αρμοδιότητες του Υπουργείου των Ἑσωτερικῶν φέρονται τα ἀκόλουθα:

Ἐνασχολεῖται μετ' ἐπιμελείας εἰς τὴν εἴσαξιν καὶ διάδοσιν τῶν φῶτων, τῶν τόσων ἀναγκαίων διὰ τὴν ἐπίδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, προβάλλων εἰς τὴν Διοίκησιν τὴν μέθοδον καὶ τοὺς τρόπους διὰ τὴν ἀνέγερσιν πανεπιστημίων, λυκείων, σχολείων καὶ λοιπῶν διδακτηρίων καὶ ἰδιαιτέρως σχολείων τοῦ μὲν Ναυτικοῦ, τοῦ δὲ Πολεμικοῦ. Ἐν γένει δὲ ἀναλαμβάνει τὴν φροντίδα νὰ διδάσκωνται οἱ νέοι πάσης τάξεως τὰ κοινὰ γράμματα καὶ τὰ πρῶτα εἰς τὸν βίον ἀναγκαῖα μαθήματα διὰ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου (Αντωνίου 2002).

Αν και δεν αποτελεί καταστατικό, ἀλλὰ κανονιστικό κείμενο της Διοίκησης παρατηροῦμε ὅτι σε μόλις λίγες σειρές- που προσομοιάζουν τα ἀντίστοιχα συνταγματικά ἐπτανησιακά ἀρθρα - χαράσσεται η εκπαιδευτική πολιτική την οποία πρέπει να ἀκολουθήσει το Ἑλληνικὸ Κράτος και σκιαγραφεῖται πλήρως το εκπαιδευτικὸ σύστημα συμπεριλαμβανομένης της ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου. Σαφέστατα και προκαλεῖ προβληματισμὸ η ἀπουσία οποιασδήποτε ἐκφρασης της βούλησης της Πολιτείας για την ἐκπαίδευση και τη διάδοση της παιδείας ἀπὸ το πρῶτο Ἑλληνικὸ Σύνταγμα. Ο σκεπτικισμὸς ἐντείνεται αν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τα 110 ἀρθρα δεν εἶναι παρὰ σύντομοι παράγραφοι κατανεμημένες κατὰ το γαλλικὸ συνταγματικὸ πρότυπο με «τίτλους» και «τμήματα».

Το δικαίωμα στην ἐκπαίδευση ως ἓνα ἀπὸ τα βασικά ἀτομικά δικαιώματα κατοχυρώθηκε με το Αναθεωρημένο Σύνταγμα του Ἀστρους. Αν και υιοθετεῖ τις βασικές ἀρχές του Συντάγματος της Ἐπιδάυρου, κατὰ τον Αλιβιζάτο (1981) εἶναι πυκνότερο και νομοτεχνικά ἀρτιότερο. Ειδικά στην ενότητα των ἀτομικῶν και κοινωνικῶν δικαιωμάτων ἐντοπίζονται σημαντικές προσθήκες ὅπως η χορήγηση οικονομικῆς ἐνίσχυσης «σταθερὸς πόρος ζωῆς» για τις χήρες και τα ὀρφανὰ πεσόντων στρατιωτικῶν, η ὀργάνωση της ἐκπαίδευσης της νεολαίας κ.α. Βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν μπορεῖ να φθάσει σε ἀρτιότητα το ἐπίπεδο των Ἐπτανήσιων Συνταγμάτων σε ὅ,τι ἀφορὰ την ἐκπαίδευση.

Ὁ Νόμος τῆς Ἐπιδάυρου ἤτοι Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, ψηφίσθηκε ἀπὸ την Β' Ἐθνοσυνέλευση στις 13 Ἀπριλίου του 1823 και εἶναι το πρῶτο Σύνταγμα του Ἑλληνικοῦ Κράτους το οποίο περιέχει ἀναφορά στην ἐκπαίδευση. Η παράγραφος λζ' του Δ' κεφαλαίου σχετικά με τα καθήκοντα του Βουλευτικοῦ:

λζ'. Ἡ δημόσιος ἐκπαίδευσις εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Βουλευτικοῦ σώματος, καθὼς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν τύπων, κατὰ τὸν παρ. ή.

Επίσης, ἐνὸς στο Κεφάλαιο I η παράγραφος πζ' ἀναφέρει ἐπίσης:

πζ'. Συστηματικῶς νὰ ὀργανωθῇ ἡ ἐκπαίδευσις τῆς νεολαίας, καὶ νὰ εἰσαχθῇ καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος ἀπὸ τὴν Διοίκησιν.

Καταρχάς οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η δημόσια εκπαίδευση ανατίθεται στο Βουλευτικό Σώμα. Παρόμοια διατύπωση ακολουθεί και η αναφορά της παραγράφου υπ. αριθ. 87 όπου ορίζεται η συστηματική οργάνωση της εκπαίδευσης και η εισαγωγή της Αλληλοδιδασκτικής ως της μεθόδου οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Αναντίρρητα και οι πρώτες αναφορές σχετικά με τη θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης στα πλαίσια του Νέου Ελληνικού Κράτους είναι ιδιαίτερα λιτές (Τζανίμης, 1976). Όμως οι πρωτογενείς πηγές είναι εξαιρετικά φειδωλές και σε καμία περίπτωση δεν εντοπίζονται επαρκή στοιχεία που να θεμελιώνουν επαρκώς την άποψη του Δημαρά (1976) πως στα προεπαναστατικά Σύντάγματα οι όποιες αναφορές *«ἀπηχοῦν τὴν πεποίθηση τῶν ἀδικημένων τάξεων πὼς τὰ γράμματα ἀποτελοῦσαν μοναδικὸ τρόπο γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν κοινωνικο-οικονομικὴ τους μιζέρια»*. Απεναντίας είναι πιθανό η θεσμοθέτηση του Εφόρου για την Παιδεία και την Ηθική Ανατροφή των Παιδιών από το Βουλευτικό Σώμα (Ιούλιος 1823) να άσκησε πίεση για την προσθήκη της αναφοράς σχετικά με την εκπαίδευση στο Σύνταγμα του Άστρους, αλλά και πάλι είναι μόνο μια υπόθεση.

Η θεσμοθέτηση της δημόσιας εκπαίδευσης στο Σύνταγμα του Άστρους παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη της Ιονίου Πολιτείας όπως κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα του 1803 με τα άρθρα 73 και 113. Ενώ, στο Ελληνικό Κράτος η Δημόσια Εκπαίδευση τελεί υπό την προστασία του πολυπληθούς Βουλευτικού Σώματος στο Κράτος της Επτανήσου η Δημόσια Εκπαίδευση είναι υπό την άμεση επίβλεψη της εκτελεστικής εξουσίας. Επίσης, το Σύνταγμα του 1803 δεν αρκείται σε μια αόριστη και εντελώς γενικόλογη διατύπωση περί συστηματικής οργάνωσης της εκπαίδευσης. Απεναντίας επιτάσσει τη δημιουργία κατώτερης βαθμίδας εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ανά νήσο, αλλά και ένα ανώτερο Πανδιδακτήριο των Επιστημών, των Γραμμάτων και της Ναυτικής Τέχνης.

Στο ίδιο πνεύμα απουσιάζει από το Σύνταγμα τους Άστρους, οποιαδήποτε πρόνοια η οποία θα επέβαλε σε οποιονδήποτε λάμβανε δημόσιο αξίωμα να γνωρίζει γραφή και ανάγνωση. Ίσως δικαίως να μην υπάρχει σχετική καταστατική δέσμευση, αφού προσωπικότητες κυρίως από το χώρο των στρατιωτικών, αλλά και των προκρίτων θα αποκλείονταν με ολέθριες συνέπειες για το μέλλον της Επανάστασης. Η επιταγή της παραγράφου υπ. αριθμ. 87, η οποία ορίζει: *«συστηματικῶς νὰ ὀργανωθῇ ἡ ἐκπαίδευσις τῆς νεολαίας»* προσομοιάζει στο άρθρο 22 της Χάρτας του Ρήγα *«Ἡ Πατρίς ἔχει νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ παιδιά»*. Η ίδρυση και λειτουργία σχολείων είναι αρμοδιότητα του Κράτους, το οποίο αναφέρεται ως *«Πατρίς»* στον Ρήγα και *«Διοίκισις»* στο Σύνταγμα του Άστρους και αφορά την εκπαίδευση της νεολαίας (=ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ παιδιά). Ενώ ο Ρήγας δίδει έμφαση στο περιεχόμενο της διδασκαλίας το Σύνταγμα του Άστρους ενδιαφέρεται για τη μέθοδο της διδασκαλίας.

Ο τρόπος με τον οποίο εισάγεται ο θεσμός της εκπαίδευσης στο Σύνταγμα του 1823 με υπαγωγή της δημόσιας εκπαίδευσης στη δικαιοδοσία της Βουλής ενδεχομένως να σχετίζεται με την προσπάθεια μεταβολής των ισορροπιών μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού υπέρ του δεύτερου. Επίσης η αναφορά του Συντάγματος στην εκπαίδευση θα πρέπει να συνδέεται και με την κατάργηση των τοπικών πολιτευμάτων και ειδικά της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας, όπου εντοπίζεται για πρώτη φορά η θεσμοθέτηση της εκπαίδευσης σε επαναστατικό καταστατικό κείμενο (Μαυροσκούφης 2003).

Το Σύνταγμα του Άστρους, ακολουθεί ο τελευταίος θεμελιώδης νόμος κατά την περίοδο του Αγώνα. Αναφερόμαστε στο *Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, το οποίο ψηφίσθηκε τον Μάιο του 1827 από την Γ' Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα. Όπως στο Σύνταγμα του Άστρους τα σχετικά με την εκπαίδευση άρθρα παραμένουν λιτά αν και παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Η Δημόσια Εκπαίδευση και στο Σύνταγμα του 1827 είναι αρμοδιότητα της Βουλής, όπως ρητά δηλώνεται στην παράγραφο 85 του κεφαλαίου ΣΤ' *Περὶ τῆς Βουλῆς*:

Ἐπαγρυπνεῖ εἰς τὴν δημόσιον παιδείαν, καὶ προστατεύει αὐτὴν, καθὼς καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τύπου, τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον, τὴν πρόσδον τῶν ἐπιστημῶν καὶ κοινωφελῶν τεχνῶν, καὶ τὴν βιομηχανίαν. Ἀσφαλίζει καὶ τοὺς εὐρετὰς καὶ συγγραφεῖς τὸ πρὸς καιρὸν ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς ἀπολαύσεως τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν εὐρεσιν καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματα.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράγραφος 20 του κεφαλαίου Γ' σχετικά με το *Δημόσιον δίκαιον τῶν Ἑλλήνων*:

Οἱ Ἕλληνες ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνωσι καταστήματα παντὸς εἴδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας, καὶ τεχνῶν, καὶ νὰ ἐκλέγωσι διδασκάλους διὰ τὴν ἐκπαίδευσίν των.

Παράλληλα, για πρώτη φορά σε επαναστατικό συνταγματικό κείμενο ορίζεται η υπαγωγή της εκπαίδευσης σε υπουργείο και συγκεκριμένα τη Γραμματεία Δικαιοσύνης και Παιδείας. Σύμφωνα με την παράγραφο 126 του κεφαλαίου Η' *Περὶ τῶν Γραμματέων τῆς Ἐπικρατείας*:

Ἡ νομοτελεστικὴ ἐξουσία ἔχει γραμματεῖς, ἀ τὸν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν, β' τὸν ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῆς ἀστυνομίας, γ' τὸν ἐπὶ τῆς οἰκονομίας, δ' τὸν ἐπὶ τῶν πολεμικῶν, ε' τὸν ἐπὶ τῶν ναυτικῶν, στ' τὸν ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς παιδείας

Πρόκειται για μια διατύπωση με έντονη την επιρροή του Κοραή. Κατά τον σχολιασμό του Κοραή για το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 προκρίνει τη δημιουργία ενός «Υπουργείου» στις αρμοδιότητες του οποίου θα είναι η Αστυνόμευση της επικράτειας, η Δικαιοσύνη και η Παιδεία. *Λειτουργὸν τῆς Δημοσίου παιδείας Ἔργον τούτου εἶναι, ἡ φροντίς τῆς Αστυνομίας, τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Θρησκείας.* (Βολίδης 1933). Ο λόγος ήταν προφανής για τον Κοραή: *Αἱ πλείότεραι τοῦ κοινοῦ λαοῦ ἀταξίαι προέρχονται ἀπὸ τὴν*

παντελῇ ἀπαιδευσίαν του (Βολίδης 1933). Στο Σύνταγμα του 1827 αν και η Αστυνομία υπάγεται στην Γραμματεία (Υπουργείο) Εσωτερικών, όπως συμβαίνει σήμερα σε όλα τα κράτη του Δυτικού Κόσμου πλην της Ελλάδας και της Αλβανίας, παράλληλα δημιουργείται Γραμματεία Δικαιοσύνης και Παιδείας πιθανότατα λαμβάνοντας υπόψη την σχετική προτροπή του Κοραή.

Ειρήσθω εν παρόδω το Σύνταγμα της Τροιζήνας έχει χαρακτηριστεί ως το αρτιότερο και πληρέστερο από τα Συντάγματα της Επανάστασης (Αλιβιζάτος 1981) και πρότυπο για τα Συντάγματα της εποχής του (Κοντιάδης 2021). Σε ό,τι αφορά τις αναφορές στην εκπαίδευση διατηρούμε αρκετές επιφυλάξεις ως προς την «τελειότητα» του ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι είχε προηγηθεί ο διορισμός του Κωνσταντά ως Έφορου της Παιδείας, αλλά και είχαν δημοσιευτεί σημαντικές προτάσεις για την εκπαίδευση: α) *Σχέδιον περι Ἀκαδημαϊκοῦ τινος Καταστήματος*, β) *Σχέδιον ὀργανώσεως τῆς κοινῆς παιδείας τοῦ ἔθνους*, γνωστό ως Σχέδιο της Επιτροπῆς Γαζή και γ) *Σχέδιον περι συστάσεως σχολείων*, γνωστό ως Σχέδιο Επιτροπῆς Τρικούπη.

Δυστυχώς το Σύνταγμα του 1827 δεν λαμβάνει υπόψη του αυτές τις τρεις προτάσεις. Για παράδειγμα, καθώς αποτελεί κείμενο καταστατικού χάρτη θα περιμέναμε να υπάρχουν αναφορές στη δομή και την οργάνωση της εκπαίδευσης παρόμοιες με του Σχεδίου Γαζή ή έστω να αποτυπώνεται η ανάγκη περεταίρω συστηματοποίησης της στοιχειώδους εκπαίδευσης μέσω της αλληλοδιδασκτικής. Τουναντίον όχι μόνο δεν λαμβάνει κανένα σχέδιο υπόψη του, αλλά παραλείπεται και η αναφορά στην Αλληλοδιδασκτική Μέθοδο για την οποία γίνεται μνεία στο προηγούμενο Σύνταγμα του Ἀστρους.

Από την άλλη πλευρά εντοπίζονται μια σειρά από άρθρα τα οποία θωρακίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις ατομικές ελευθερίες. Για παράδειγμα καθιερώνεται η αρχή της ισότητας και εξειδικεύεται με την κατοχύρωση των ιδιαίτερων όψεών της, κατοχυρώνεται η αναλογική κατανομή των φορολογικών βαρών και πλέον όλοι οι Έλληνες έχουν την ίδια και ίση πρόσβαση στα δημόσια επαγγέλματα (Αλιβιζάτος 1981, Κοντιάδης 2021). Προστατεύεται το δικαίωμα της ελευθερίας τύπου, αλλά το κυριότερο, τίθεται υπό την προστασία της Βουλῆς η επιστήμη και οι τέχνες, ενώ προστατεύεται η πνευματική ιδιοκτησία. Είναι ίσως από τα πρώτα συντάγματα στο κόσμο το οποίο εξασφαλίζει τους «*εὐρετὰς καὶ συγγραφεῖς*» και τα αποκλειστικά δικαιώματα των έργων τους (Γεωργιάδου 1986).

Ἐχει διατυπωθεί η άποψη ότι αν και κατά το Σύνταγμα του 1827 η εκπαίδευση αποτελεί «δημόσια υπηρεσία» την ίδια στιγμή θεωρείται ως ένας τομέας της οικονομίας όπως η γεωργία, το εμπόριο και η βιομηχανία (Τζανίμης 1976). Αν σ' αυτό προσθέσουμε την πρόνοιες της παράγραφου 20 του κεφαλαίου Γ' με την οποία επιτρέπεται η ίδρυση εκπαιδευτηρίων και η επιλογή διδασκάλων, υποστηρίχθηκε ότι με το τέλος της πρώτης φάσης της Επανάστασης, η οποία συμπίπτει χρονικά με την ψήφιση του Συντάγματος της

Τροιζήνας, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα διανοούμενοι Έλληνες και αλλοδαποί και «ἀποτέλεσαν ἓνα εἶδος προϊόντος ποῦ ἔπρεπε στήν ἀγορά καὶ τοῦ ὁποίου ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς παρεχόταν ἀπὸ τὸ Σύνταγμα στὸ ἐλληνικὸ καταναλωτικὸ κοινόν»(Τζανίμης 1976).

Σαφέστατα και πρόκειται για θεώρηση άκρως απλουστευτική αντίθετη με την ιστοριογραφία των οικονομικών της Επανάστασης. Ο συγγραφέας φαίνεται να μην λαμβάνει υπόψη ότι πριν από την ψήφιση του Συντάγματος στις 3 Απριλίου, ανήμερα του Πάσχα, η Γ΄ Εθνοσυνέλευση ψήφισε ομόφωνα την εκλογή του Ι. Καποδίστρια στο αξίωμα του Κυβερνήτη της Ελλάδας για μια επταετία (Δεσποτόπουλος, 1996). Με την επιλογή Καποδίστρια η Εθνοσυνέλευση επιδίδεται σε έναν αγώνα δημιουργίας ενός συντάγματος το οποίο αφενός μεν να θέτει όρια στις εξουσίες του Κυβερνήτη (Αλιβιζάτος 1981), αφετέρου δε να κατοχυρώνει και να εγγυάται προνόμια των πρόκριτων έναντι των εξουσιών του (Κοντιάδης 2021).

Ο Karl Mendelssohn-Bartholdy στο έργο του *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Turken im Jahre 1453 bis auf unsere* (εκδ. 1870), αναφέρει για το Σύνταγμα του 1827: *In der Verfassung von Trözen verkörpert sich das Misstrauen gegen den provisorischen Staatschef, gegen den Präsidenten, dem man im Voraus die Bände zu binden gedachte. Die weitgehenden Befugnisse, welche man den Senat nach Analogie der spanischen Kortesverfassung einräumte, verriethen, dass man in demselben einen Wächter der revolutionären Errungenschaften schaffen wollte.*

[Ἐν τῷ συντάγματι τῆς Τροιζῆνος ἐκπροσωπεῖται σύσσωμος ἡ δυσπιστία πρὸς τὸν προσωρινὸν τοῦ κράτους ἀρχηγόν, τὸν Κυβερνήτην, οὗτινος σκοπὸν εἶχον νὰ δέσωσιν ἐκ τῶν προτέρων τὰς χεῖρας. Ἡ εἰς τὴν Βουλὴν δοθεῖσα εὐρεῖα δικαιοδοσία, κατ' ἀναλογίαν τῶν ἰσπανικῶν Βουλῶν (Cortes), ἐνέφαινε προδήλως, ὅτι ἤθελον νὰ καταστήσωσιν αὐτὴν φρουρὸν τῶν ἐπαναστατικῶν κατακτήσεων. (μτφ. Βλάχου 1873)]

Απώτερος στόχος της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης είναι να μεταφέρει εκτεταμένες εξουσίες στη Βουλή, στο πρότυπο της ισπανικής Βουλής καθιστώντας τον Ι. Καποδίστρια υποχέριο της και ανήμπορο να ασκήσει τα καθήκοντά του, χωρίς της έγκρισή της. Επομένως είναι πολύ πιθανότερο οι συντάκτες του Συντάγματος του 1827 να προσπάθησαν να εντάξουν σε ένα άρθρο κρίσιμους τομείς για τη λειτουργία ενός κράτους, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης μέσω της οποίας γαλουχείται και ανδρώνεται το στελεχιακό δυναμικό του γραφειοκρατικού μηχανισμού. Μέσω της υπαγωγής τους στη Βουλή είναι πολύ πιο εύκολο να ασκηθεί πίεση στην Κεντρική Κυβέρνηση επικεφαλής της οποίας θα αναλάμβανε ο Καποδίστριας. Δεν είναι τυχαίο ότι μια από τις πρώτες ενέργειες του Μεγάλου Κυβερνήτη ήταν να αναστείλει το Σύνταγμα της Τροιζήνας και η Βουλή να αντικατασταθεί από ένα γνωμοδοτικό όργανο: το Πανελλήνιο.

Το ίδιο εσφαλμένη είναι και η θεώρηση της εκπαίδευσης ως προϊόντος για τον απλούστατο λόγο πως για να υπάρχει αγορά πρέπει να υπάρχει εύρωστο οικονομικά

καταναλωτικό κοινό. Η ελληνική οικονομία από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα βιώνει μια άνευ προηγουμένου οικονομική κρίση η απαρχή της οποίας εντοπίζεται περί το έτος 1803 στον κλάδο της νηματοργίας ο οποίος υπέστη βαριές ζημιές από τον αγγλικό ανταγωνισμό. Εν συνεχεία η ύφεση κορυφώθηκε την τετραετία 1811 – 1815 με τη μείωση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών που είχε σοβαρό αντίκτυπο στη μείωση των δρομολογίων των πλοίων. Ειδικά με το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων οι έλληνες πλοιοκτήτες έχασαν το προνόμιο της κυριαρχίας στην Ανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο (Πατρώνης, 2015).

Με το ξέσπασμα της Επανάστασης η οικονομική κατάσταση επιδεινώνεται εκ νέου ένεκα των πολεμικών επιχειρήσεων για να φθάσει στην σχεδόν πλήρη καταστροφή λίγο πριν την έλευση του Ι. Καποδίστρια. Για παράδειγμα δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι ο Ιμπραήμ με την εκστρατεία του στην Πελοπόννησο την κατέστρεψε συθέμελα με τις καταστρεπτικές και ληστρικές επιδρομές του (Δημητρακόπουλος, 1975). Οι πολεμικές δαπάνες κάλυπταν περίπου το 70% του κρατικού προϋπολογισμού, ενώ οι πρόσφυγες κατέκλεισαν τα απελευθερωμένα εδάφη και το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού βρισκόταν σε άκρα πενία (Δεσποτόπουλος 1975). Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν μπορεί να υπάρξει αγορά την οποία περιγράφει ο Τζανίμης (1976), πολύ περισσότερο ελληνικό καταναλωτικό κοινό.

Οι ανάγκες τεράστιες και τα μέσα ήταν πενιχρά. Μοιραία ήταν αδύνατο να υποστηριχθεί από το κεντρικό κράτος η δημόσια εκπαίδευση με τη δημιουργία δικτύου σχολείων. Με την παράγραφο 20 του κεφαλαίου Γ' η Πολιτεία αναγνωρίζει την ανεπάρκεια του ένεκα έλλειψης των αναγκαίων οικονομικών πόρων και κάτω από αυτές τις πραγματικά ακραίες συνθήκες προσπαθεί να δώσει λύση μέσω της ευεργεσίας ελλήνων και αλλοδαπών. Εκ των πραγμάτων οι εμπλεκόμενοι με την ίδρυση και λειτουργία σχολείων είχαν και το δικαίωμα επιλογής του απαραίτητου διδακτικού προσωπικού, το οποίο ήταν εξαιρετικά δυσεύρετο.

Η κριτική Τζανίμη (1975) θα πρέπει να θεωρηθεί ως υπερβολική. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας είναι σαφέστατα πιο φιλελεύθερο από τα προηγούμενα επαναστατικά κείμενα. Αναντίρρητα θεσπίζεται η ελευθερία της εκπαίδευσης, όπου οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να ιδρύουν σχολεία και να επιλέγουν τους δασκάλους. Παγιώνεται η προστασία της δημόσιας εκπαίδευσης από τον κορυφαίο πολιτειακό πυλώνα του Συντάγματος και επιτέλους θεσμοθετείται θέση υπουργού *«ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς παιδείας»* (Tatsiou 2021).

5. Συμπεράσματα - Συζήτηση

Με το Σύνταγμα του 1827 ολοκληρώνεται η προεπαναστατική και επαναστατική συνταγματική ιστορία της θεσμοθέτησης της εκπαίδευσης στον καταστατικό χάρτη του Νεοελληνικού Κράτους. Από την «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα όπου είναι υποχρεωτική

η φοίτηση αγοριών και κοριτσιών οδηγούμαστε μέσα από μια δύσβατη συνταγματικά πορεία στο δικαίωμα της ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στο Σύνταγμα της Τροιζήνας.

Αναντίρρητα το Σύνταγμα του Ρήγα ενσαρκώνει τα οράματα των Ελλήνων για μια εκπαίδευση καθολική, η οποία θα διατρέχει – χωρίς εξαίρεση – όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης θα είναι ανθρωπιστικός δίδοντας έμφαση στη μελέτη της ιστορικής γραμματείας. Βέβαια, η προώθηση των ιστορικών συγγραφέων δεν θα αποκόψει το εκπαιδευτικό σύστημα από την παρακολούθηση του ευρωπαϊκού γίνεσθαι, γι' αυτό προτείνεται η εκμάθηση γαλλικών και ιταλικών κυρίαρχων γλωσσών της εποχής στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η κληρονομία του Ρήγα, δυστυχώς, δεν επιβιώνει στα μετέπειτα συνταγματικά κείμενα είτε της Πολιτείας της Επτανήσου, είτε της Ελληνικής Πολιτείας. Στα Ιόνια Νησιά η εκπαίδευση είναι ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας. Προωθείται από την κοινωνία το αίτημα για δημιουργία σχολείων φοίτησης όλων των κοινωνικών στρωμάτων και με γεωγραφική ποσόστωση. Με τα Επτανησιακά Συντάγματα θεσμοθετείται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο η πανεπιστημιακή, αλλά και η σχολική εκπαίδευση. Δηλαδή κατοχυρώνονται συνταγματικά οι τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης.

Πλέον δημιουργείται μια ισχυρή συνταγματική παράδοση για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, αλλά και των βασικών αρχών εκπαιδευτικής πολιτικής. Με την κήρυξη του Αγώνα και την κατάλυση της οθωμανικής έννομης τάξης εμφανίζονται μια σειρά από τοπικά πολιτεύματα που ως στόχο είχαν την προσωρινή διοικητική και στρατιωτική οργάνωση των απελευθερωμένων περιοχών. Η εκπαίδευση θεσμοθετείται μόνο στο πλέον φιλόδοξο τοπικό πολίτευμα τη *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου*, το οποίο επιφορτίζει την εκτελεστική εξουσία να μεριμνήσει για τα σχολεία εντός της επικράτειάς της.

Αν και στο πρώτο Σύνταγμα εθνικής εμβέλειας, γνωστό ως Σύνταγμα της Επιδαύρου απουσιάζει κάθε αναφορά στην εκπαίδευση, στα επόμενα δύο Συντάγματα: Άστρους (1823) και Τροιζήνας (1827) κατοχυρώνεται το δικαίωμα στα αγαθά της μόρφωσης. Η εκπαίδευση καταλαμβάνει τη θέση που της αναλογεί ανάμεσα στα βασικά ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Από το Σύνταγμα του Άστρους μέχρι και σήμερα η εκπαίδευση δεν απουσιάζει από καμία συνταγματική μεταβολή, ακολουθώντας πιστά την συνταγματική επιταγή του Ρήγα: *Ἡ Πατρίς ἔχει νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ παιδιά*. Δημόσια εκπαίδευση για όλες και για όλους υπό την φροντίδα της Πολιτείας.

6. Βιβλιογραφία

Α΄ ΠΗΓΕΣ

- Le tre costituzioni (1800, 1803, 1817) delle Sette Isole Jonie ed i relativi documenti con l'aggiunta dei due progetti di costituzione del 1802 e 1806 e delle modificazioni e riforme alla Costituzione del 1817, Corfu, Tipografia Mercurio di C. Nikolaides Filadelfeo, 1849
- L' Augusta Convenzione delli XXI Marzo MDCCC e Pezzi Autentici ad essa relativi. Traduzione dal Francese, Respub. Sept. Insularis 'Επάνησος Πολιτεία, Nella Pubblica Stamperia di Corfu; L' anno MDCCCXI.
- Piano Costituzionale formato dalla Deputazione della città, borghi e ville dell' Isola di Corfu, Li XXL Ottobre MLCCCI, Nella pubblica Stamperia di Corfu.
- Costituzione della Repubblica Settinsulare, Corfu 24 Novembre 1803, Nella Stamperia Nazionale.
- Constitutional Chart of the United States of The Ionian Islands, Ratified by His Royal Highness the Prince Regent, in the name and on the behalf of His Majesty, 26th August , 1817.
- Constitutional Chart of the United States of the Ionian Islands, as agreed on and passed unanimously by the Legislative Assembly, on the 2d of May 1817, Colonial Department, 17th March 1818, Henry Goulburn, Ordered by the House of Commons, to be Printed, 18 March 1818.
- Provisorio piano del Governo dell' Isole ex Venete {liberate dai Francesi}, e dell'ordine da stabilirsi in esse di Angelo Orio 1779
- Gambarin G. (1964) *Foscolo Ugo, Prose politiche e apologetiche (1817-1827)*, Firenze : F. Le Monnier.
- Duguit L. & Monnier H. (1925) *Les Constitutions et les principales Lois politiques de la France depuis 1789*, Paris : Librairie générale de droit et de jurisprudence
- Ρήγας Βελεστινλής (1871) 'Ρήγα τοῦ Φιλοπάτριδος. Νέα Πολιτική Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς 'Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καὶ Βλαχομπογδανίας. Ὑπὲρ τῶν Νόμων, Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης καὶ τῆς Πατρίδος. *Παρθενών*, 9(1), 507-512, 545-556.
- Ἀνώνυμος, (1806). *Ἑλληνικὴ Νομαρχία. Ὅτι Λόγος Περὶ Ἐλευθερίας*. Παρὰ Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλλήνου, Ἰταλία.
- Μάμουκας Ἀνδ. Ζ. (1839 – 1852). *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος. Ὅτι Συλλογὴ τῶν... Πολιτευμάτων, Νόμων καὶ ἄλλων Ἐπισήμων Πράξεων...*, Πειραιᾶς, Τυπογραφία Ἡλία Χριστοφίδου Ἡ Ἀγαθὴ Τύχη, τ. Α' - ΙΑ', Ἀθήνα: Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο.
- Κυριακοπούλου Ἡλ. (1960) *Τὰ Συντάγματα τῆς Ἑλλάδος*. Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο
- Ἀντωνίου, Δαν. (2002). *Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση 1821-1827: Τεκμηριωτικὰ κείμενα*, τ. 2, Ἀθήνα: Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.

Β' ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΘΡΑ

- Κιτρομηλίδης, Π. (2004). Οι καταβολές του Ελληνικού Συνταγματισμού (1797-1827). Στο Φλεριανού Αικ. & Σκλαβενίτης, Τρ.(εκδ.) *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: τα ελληνικά συντάγματα από τον Ρήγα έως σήμερα: κατάλογος της έκθεσης* (15-24). Ἀθήνα: Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.
- Τσάτσος, Δ. (1994). *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, 4η ἐκδ., Ἀθήνα-Κομοτηνὴ: Ἀντ. Ν. Σάκκουλα.

- Στεριάδου, Κ. (1992). *Η εξέλιξη των συνταγματικών ρυθμίσεων για θέματα ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1821 έως σήμερα*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Μπαλούμη, Μ (2010). Οι θρησκευτικές αντιλήψεις του Αδαμάντιου Κοραή και η επίδρασή τους στη σχολική θρησκευτική αγωγή κατά το 19ο αι., Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Α' (1821-1894). Αθήνα: Ερμής.
- Κοντιάδης, Ξεν. (2021). *Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821. Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καραμπελόπουλος, Δ. (2019). Το πρώτο Σύνταγμα του Ελληνικού και Βαλκανικού χώρου (1797) του Ρήγα Βελεστινλή Στο Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου, Οι φιλελεύθεροι θεσμοί του Αγώνα της Ελληνικής Επανάστασεως, (285-314), Αθήνα: Αρχονταρίκι.
- Σβώλος, Α. (1935). Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επανάστασεως, *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* 2, 737-747.
- Ροδίτου, Σ. (2003). *Το Συνταγματικό και Θεσμικό Πλαίσιο της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: Συμβολή στην ερμηνεία των παραγράφων 1-4 και 7-9 του άρθρου 16 του συντάγματος και της σχετικής νομοθεσίας*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Tatsiou, H. (2021). *Educational Policies of the Greek Nation: The Years Before and During the Greek War of Independence (1821-1827)*. New Delhi: Partridge Publishing India
- Λάμπας, Κ. (2003), *Η εκπαίδευση. Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων 1770-1821*. Στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.2, (75 – 100), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τζανίμης, Α. (1976). Τα ελληνικά συντάγματα και η εκπαίδευση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 28, 350-362.
- Σακελλαροπούλου, Κ. (2017) Τα Συντάγματα του Αγώνα: Το δίκαιο της ελευθερίας, Αθήνα: Ομίλος «Αριστόβουλος Μάνεσης». Ανακτήθηκε στις 26 Ιουνίου 2021 από https://www.constitutionalism.gr/2017_sakellaropoulou_syntagmata-agona/
- Κοντονή, Αν. (1996). Η αστική ιδεολογία στην πολιτική ζωή της νεότερης Ελλάδας: η περίπτωση των μεταρρυθμιστών στα Επτάνησα. Στο Αρώνη-Τσίχλη Κ. (επιμ.) *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο* (σ. 495 – 522), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κουρκουμελής, Ν. (2002). *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816 – 1864)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.
- Μοσχonas, Ν. (1975). Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797 – 1821. Στο Μπάγιας, Αν. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΑ' (σ.376-379). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.
- Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, Ε. (1997) *Ίονιος Ακαδημία. Τò χρονικό τῆς ἱδρύσεως τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα: ΕΑΜΕ «Ο Μικρός Ρωμηός».
- Σπυρίδων Δεβιάζης (1890). *Ὁ Οὔρος Φώσκολος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*. Ἐν Ζακύνθῳ: Τυπογραφεῖον ὁ “Φώσκολος”
- Νικηφόρου, Αλ. (2008). Παρουσίαση της Έκδοσης. Στο Νικηφόρου, Αλ. (επιμ.). *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, (61 – 127), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Μανιτάκης, Αν. (2008). Η εξαρτημένη από διπλωματικές συμφωνίες μετάβαση από το «Παλαιό, Βενετικό Καθεστώς» της διοικητικής αυτονομίας στην εθνική και

- δημοκρατική ενσωμάτωση. Στο Νικηφόρου, Αλ. (επιμ.). *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, (23 – 27), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1981). *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. Α' 1821– 1941, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Brewer, D. (2020). *Η φλόγα της Ελευθερίας: 1821 – 1833*. Αθήνα: Πατάκης.
- Βελώνη, Ε. (2012). *Τοπικά Πολιτεύματα κατά την Ελληνική Επανάσταση: Άρειος Πάγος (1821 – 1823)*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2003). Η Εκπαίδευση 1821 – 1832: Ανανεωτικές Φροντίδες στα Χρόνια του Αγώνα. Στο Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3 (289-326) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τρικούπης, Σπυρ. (1853). *Ιστορία της Ελληνικής Έπανάστασεως*, τ. Α, Λονδίνο: Έκ της έν τη αὐλῇ τοῦ Ἐρυθροῦ Λέοντος Τυπογραφίας Ταυιλόρδου καὶ Φραγκίσκου
- Φιλήμων, Ί. (1859). *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Αθήνα: Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά.
- Βολίδης Θεμ. (επιμ.) (1933). *Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸ πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, Αθήνα.
- Δημαράς Α. (1976). Το Σύνταγμα του 1975 και η εκπαίδευση. Πρόδρομη ανακοίνωση, *Φιλολόγος*, 8,6-13.
- Γεωργιάδου, Αν. (1986). *Οι δημοκρατικοί θεσμοί στα πολιτεύματα της επανάστασης του Εικοσένα*. Θεσσαλονίκη: Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Θεσσαλονίκης.
- Mendelssohn-Bartholdy, K. (1870). *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Turken im Jahre 1453 bis auf unsere*, Leipzig: S. Hirzel.
- Mendelssohn-Bartholdy, K. (1876) *Ιστορία τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1453 ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Ἀγγέλου Βλάχου. Αθήνα: Α. Κορομηλάς,
- Πατρώνης, Β. (2015), *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*. Αθήνα: Εκδόσεις Κάλλιπος. Ανακτήθηκε στις 27 Ιουνίου 2021 από <https://www.openbook.gr/elliniki-oikonomiki-istoria/>
- Δημητρακόπουλος, Οδ. (1975). Η Επανάσταση κατά το 1827: Πολεμικά Γεγονότα. Στο Δεσποτόπουλος Αλ. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ' (σ. 442 – 460). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.
- Δεσποτόπουλος Αλ. (1975). Η Οικονομία. Στο Δεσποτόπουλος Αλ. (επιμ.) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ' (σ. 606 – 652). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.